

Riksintresse för kulturmiljövården

Björksund – Stora Sulsta (D53)

Bodlänga mittemot parstuga, Hässle, Björksund, foto PB

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Bebyggelsehistoriska kunskapsvärden kopplade till landhöjningseffekter som styr kolonisationsprocessen. T.ex, minst sju förhistoriska/ medeltida byar i områdets nordöstra del inom en radie av 1 km invid den samtida småflikiga havsstranden. Samtliga fortfarande bebyggda och med närliggande fornlämningar. Runt Hässle finns dessutom minst 11 övergivna gårds-, torp- och bytomter inom en kilometers radie utan egentliga fornlämningar i närheten, undantaget de få järnåldersgravarna på Tomtekulla. Flera har belägg från 1300-talet medan andra är kända från 1600-talet och 1800-talet.

Arkitektur- och kulturhistoriska värden vid Björklunds gods. Byggnadshistoriska värden vid ett flertal välbevarade torp, gårdar, byar och verksamhetsbyggnader (kvarn, fattigstuga osv).

Småskaliga ägande- och markanvändningsformer kontra godsstordrift kan studeras i området ur socioekonomisk-historisk synvinkel.

Gruvbrytningsområdena vid Hässle berättar om teknik, ekonomi, sociala strukturer och geologi.

Rester av ett tegelbruk vid Sten vittnar om behovet av att vara självförsörjande av murtegel i bygden.

Upplevelsevärde

Området kan vid en första anblick till synes utgöra ett av jordbruksverksamhet totalt präglat område i form av en lång bitvis bred uppodlad dalgång med spridd bebyggelse av olika slag. Vid en närmare anblick kan observeras flera upplevbara och upplevsvärda komponenter. Det är möjligt att med grundläggande kunskaper om landhöjnings- och kolonisationsprocesser uppleva landskapet och observera dessa komponenter.

ters koppling till landhöjningen genom att följa en fiktiv havsnivå i dalen vid en given tidpunkt och se på när olika komponenter uppkommit här.

Det småbrutna landskapet i nordöst med sin täta struktur av äldre bebodda byar i kombination med synliga fornlämningar från brons- och järnåldern visar på bebyggelsens mycket långa kontinuitet i denna del av området. Söderut i dalen saknas i princip fornlämningar, namnbruket är yngre precis som bebyggelselägena vilket hänger ihop med landhöjningseffekten. Den komplexa situationen ägandemässigt mellan grannbyarna i norr kan upplevas tydlig vid ett studium av äldre lantmäterikartor över detta område. Byarnas ägor är små, ligger tätt och "slingrar" om varandra i det småbrutna landskapet.

Bebyggelsen vid Björksunds godsanläggning och Hässle gård har tydliga upplevelsevärden med olika funktioner från flera epoker från första halvan av 1700-talet till idag. Äldre bebyggelse i form av välbevarade torp, gårdar och byar kan upplevas på flera platser i riksintresset. Ett stort antal övergivna tomter efter motsvarande bebyggelse finns i norr, centralt i området samt nordöst om Björksund. I anslutning till bebyggelsen och de övergivna tomterna, finns ofta igenlagd inägomark som visar på småskaligare bruksformer för stordriftens tid. Vanliga funktionsbyggnader på landsbygden förutom gårdsbebyggelse kan upplevas i området som till exempel en kvarn och ett fattighus från 1700-talet samt skolbyggnader.

De äldre bebyggelselägena binds samman av ett delvis välbevarat småskaligt vägnät, till exempel mellan Rå och Tjårbäcken.

Bruksvärde

Området som sådant har stort värde för brukarna, främst markägarna i form av lant- och skogsbrukare samt tomtägare och fritidsgäster. Boende och markägare torde kunna ha stor nytta av områdets i senare tid relativt oexploaterade struktur som attraktivitetshöjande faktor. De öppna markerna har stort bruksvärde inom jordbruksverksamheten.

Besökande kan uppleva partier av landskapet i områdets norra delar som mer komplexa och innehållsrika än områdets i övrigt stordriftspräglade landskap vilket rätt nyttjat är ett bruksvärde. Det samma gäller flera av torp- och gårdsmiljöerna samt Hässle och Björksunds gods. Påtagliga fornlämningsmiljöer kan aktivt använt utgöra bruksvärden.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Området ska brukas och bebos med hänsyn till ett fortsatt bevarande av riksintressanta värden och äldre företeelser i det omgivande landskapet.

I landskapet inneboende strukturer, komponenter ska vårdas och brukas för att öka acceptansen, förståelsen och kunskapen om riksintresseområdet. Landskapets komponenter ska vårdas och vidmakthållas. Det öppna landskapet är bärande för förståelsen av landhöjningsprocessen och bebyggelsens kontinuerliga utbredning mot söder. Fornlämningar och värdefull utpekad bebyggelse ska kunna avläsas i sina sammanhang i landskapet i samtiden och framtiden.

Det i riksintresseområdet ingående kulturlandskapet med sina öppna inägor omgivna av skogsmark och där liggande fornlämningar, byar, gårdar, torpmiljöer och annan verksamhetsbebyggelse med sammanbindande vägnät ska vårdas och förvaltas så att de bevaras opåverkade så långt möjligt och kan upplevas.

Lokalbefolkning, besökare och fastighetsägare ska vara medvetna om områdets värden så brukandet blir varsamt och en tillgång för bygden och samhället i övrigt.

Det innebär att:

- Verksamheter som kan påverka områdets fysiska utformning anpassas till utpekade värden.
- Åtgärder i området ska underordna sig utpekade värden och ska genomföras på ett sådant sätt att kunskapsbärande företeelser inte påverkas negativt.
- Kunskapsspridande åtgärder ska främjas.
- Den öppna åkermarken ska brukas och inte planteras med högväxande gröda som omöjliggör att man kan se mellan bebyggeslelägen och i längre siktlinjer.
- Bete av hagar, hävdande av bryn och ängar bör underlättas.
- Öppna diken bibehålls.
- Bebyggelse underhålls på antikvariskt anpassat vis.
- Ny bebyggelse underordnas befintlig bebyggelses placering, struktur och utformning. Upplevelsebara fornlämningar bevaras.
- Befintligt vägnät nyttjas och underhålls men bibehålls småskaligt.
- Fornlämningar bevaras.

Beskrivning

Naturgeografi

Flack ca sju km lång och en-fyra km bred jordbruksdalgång i nordnordvästlig – sydsydöstlig riktning omgiven av högre belägen moränbunden skogsmark. Dalgången är en tidigare vik av Östersjön. I dalgångsbotten har avsatts gyttjelera under den tid det var en havsvik. Leran är nu åkermark. Dalgången mynnar i söder i Sibbofjärden som är en vik av Östersjön. Dalgången vidgar sig i norr mot Tystberga samhälle och avgränsas här av impedimenthöjder. I dalgången finns enstaka höjder som skjuter ut från öst eller väst i odlingslandskapet som bergshöjder och bergtungor från den omgivande skogsmarken.

Dagens landskapsbild

Impedimenthöjderna i områdets norra del är skogbeväxta och har täta förekomster av fasta fornlämningar från brons- och järnåldern. Enstaka stenåldersfynd har gjorts i området bla i Buska. Här finns flera tätt placerade byar som tex Sättersta, Stångby, Eneby, Tjuvsta, Stora och Lilla Sulsta, Buska (övergivet) samt Salthälla. Runt dessa höjder med byarna på är ett öppet relativt småflikigt odlingslandskap. Historiska lantmäterikartor över nämnda byar visar en komplex ”trång” ägo struktur mellan byarna som legat mycket tätt.

Med sin början vid Mellanstugan, löper en smal sprickdal mot väster från den stora dalgången. Sprickdalen har sitt slut vid torpplatsen Karlberg. Här löper en småskalig väg genom den smala uppodlade dalgången. Mot söder sett från byområdet vid Sättersta breder jordbruksdalgången ut sig mot Björksund. Domarbacken är en bergshöjd som skjuter ut i dalgången från öster där järnåldersgravar, flera mindre torp finns och har funnits. Närområdet söder om Domarbacken ned till en tänkt linje mellan Rå och Gumpekulla gamla tomt är småflikigt med impedimenthöjder i jordbruksdalgången. Även här finns flera mindre torp men även utgård- en Holmtorp och Rå.

Hässle gårdscentrum (tidigare benämnt Hässlö) är beläget i ett större skogsparti omgivet av öppen mark. Här finns bla Lanans gamla tomt, Björndalsgruvorna och Lumbra där flera fd lantarbetarbostäder ligger. I bäckravinen mellan sjön Käxlan och Stora Björndals gamla tomt finns mjölnarbostället och kvarnmiljön Björndal. Mellan Hässle och Holmtorp finns fem övergivna by-/ gårdstomter inom en km avstånd från varandra. Söder om Hässle finns Lumbragruvorna i två fält och Stora och Lilla Hamra gårdar.

Längs östra dalgångskanten finns gårdarna Rå, Smålöten, Ekekulla, Tomtekulla, Fageräng och Sten. Vid Sten finns sandtäkter. Här låg tidigare ett tegelbruk. Genom dalgången löper en väg som i områdets norra delar löper längs dalens östra sida men som vid Ekekulla byter sida till den västra dalgångssidan. Vägen

löper i huvudsak genom åkermark. I dalens lägsta delar löper i hela dess längd ett centralt avvattningsdike. Diket löper ut i vassar i Sibbofjärden. Bäckens från Björndals kvarn ansluter till diket sydväst om Ekekulla. I områdets södra del finns Björkbacken och Ribacken där ekonomi- och arbetarbebyggelse tillhörande Björksund ligger. Björksunds herrgårdsanläggning är placerad på en trädklädd höjd intill Sibbofjärden. Ursprungligen, då herrgården låg på en vattenomfluten halvö, var entrévägen till sätesgården förlagd via Ribacken. Idag löper den genom en allé från sydväst.

Dagens brukande

Åkerbruk, tomtmark, skogsbruk, trädesmark, ställvis beteshagar, fritidsfiske.

Dagens bebyggelsestruktur

Se även dagens landskapsbild.

Flertalet av torpen är fritidshus men är relativt välbevarade från uppförandetiden, exempel på detta är Mörkstugan, Plogstugan, Kottorp och Målarstugan. Vid Stångby finns tre mindre torp intill varandra samt en parstuga. Vid Salthäll finns traditionell äldre allmogebebyggelse.

I Aspedal finns skola från 1832 som nu utgör hembygdsgård. 1902 byggdes en ny skola intill den gamla som då kom att omformas till åldringsboende. Åldringsboendet flyttade i samband med detta från fattigstugan uppförd 1765. Denna ligger mellan hembygdsgården och det tidigare ålderdomshemmet.

Vid Stora Sulsta har ett komministerboställe, tidigare ett prästboställe tom 1830, funnits.

Vid Holmstorp, på den höga impedimentkullen, finns en parstuga med flygelbodas.

Utgårdar och arrendegårdar ligger i huvudsak kvar på sina äldre platser men utgör ofta inte jordbruk längre, tex Hässle. Många av dessa platser har välbevarad bebyggelse från uppförandetiden. Vid Hässle finns en större välbevarad manbyggnad från 1920-talet samt mycket stora ekonomibygnader.

Intill dessa finns några av områdets ålderdomligaste byggnader i en mindre gårdsformation bestående av en längre parstuga i låg höjd ev från 1600-talet (jfr Ripsastugan) med flankerande högre torp (enkelstuga) från mitten av 1800-talet. En längre bodlänga bestående av flera mindre timrade bodar av mycket ålderdomlig typ står mitt mot parstugan. Bebyggelsen bildar en öppen rektangel. Byggnaderna underhålls lite eller inte alls.

Kvarnmiljön vid Björndal är ålderdomlig, framförallt den timrade tvåvånings kvarnbyggnad vars bottenvåning byggdes på 1780-talet, uppvisar fortfarande autentiska många detaljer från 1700-talet i form av smide, snickerier, listverk osv och torde av den anledningen vara ovanlig. Intill ligger den fd mjölnarbostaden med bodas, allt relativt välbevarat från uppförandetiden.. Kvarnen är lätt förfallen men var i drift till 1950-talet. Björndal har ursprungligen legat i brytningsområdet mellan skog och odlingslandskap men är idag pga skogsplantering helt omgivet av skog framför allt pga skogsplantering under sent 1900-tal på tidigare öppen mark längs vägen fram till platsen.

Det stora flertalet avhysta/ övergivna tomter i områdets mitt och södra delar är anmärkningsvärt. Här finns bla: Gumpekulla, Glostorp, Stora Björndal, Lanan, Risekvarn, Lilla Ringola och Tjårbäck. Platsen för Stora Ringola är inte bekräftad men ligger enligt äldre kartmaterial vid vägen ca 100 m NNÖ om Lilla Ringola. Förutom dessa finns flera övergivna torpplatser som tex Storvreten, Ödesbacken, Gruvbacken, Hagalund och Sulstastugan. Flera av dessa är markerade på kartmaterial från sent 1600-tal. Gårdarna längs den östra dalgångskanten synes vid en snabb genomgång av historiskt kartmaterial ha utgjort egna hemman under sent 1600-tal medan flera av gårdarna som övergivits och nämns ovan samt Holmtorp synes ha tillhört Björksund vid samma tid.

Bebyggelsen vid herrgården Björksund är ur många avseenden karaktäristisk för att vara en traditionell herrgårdsmiljö. Huvudbyggnaden uppfördes år 1727 av officeren och arkitekten Joseph Gabriel Destain. Destain ritade även Tullgarns slott och Bergshammar utanför Strängnäs (Fogdö sn). Destain utformade huvudbyggnaderna men fick aldrig uppdragen att rita de kompletta herrgårdsanläggningarna med flyglar. I Björksund och Tullgarn kopplades istället den populära Carl Hårleman in och i Bergshammar ritade sannolikt ägaren själv flyglarna efter huvudbyggnadens uppförande. Trots utformandet av de tre arkitekturhistoriskt viktiga huvudbyggnaderna föll Destain i betydelse och ned i glömska och avled 1740 i Stockholm.

Herrgården är ritad i stram karolinsk senbarock och utgörs av en putsad stenbyggnad i suterräng med tre våningar mot väster och två mot öster. Den har valmat säteritak av plåt. Samtida byggritningar visar att taket planerades få brutet tak – en nymodighet vid tiden. Det kom dock inte att uppföras så. Byggnaden har ekonomivåningen längst ned, bostadsvåningen en trappa upp och en representations- och gästrumsvåning högst upp. Interiörerna omformades till stora delar under gustaviansk tid men vissa karolinska drag finns kvar. I byggnaden finns välbevarade interiörer, bl.a. en audienssal, ett hörnkabinett, förmaket Marmorrummet och Mariebergskakelugnar.

Flyglarna är låga envåningsbyggnader ritade av Carl Hårleman och uppförda 1741 och 1742. (Uppgifter förekommer om årtalet 1747). De är medvetet placerade på avstånd från huvudbyggnaden i syfte att låta denna dominera. I norra flygeln låg gårdskontoret, bokhållarens bostad och gårdsmejeriet. Den andra har innehållit stort kök, visthusbod och tvättstuga samt rum för kock och drängar. En mindre fransk och engelsk park hör till anläggningen, här finns ett lusthus med kinesiserande målningar från 1770-talet. Mot sjösidan finns en parterre. Mot sjösidan öster om herrgården finns arbetarbostäder och jordkällare från 1800-talet samt herrskapsstall, en putsad byggnad uppförd 1766.

Mot nordväst sett från huvudbyggnaden löper en ca två meter hög kallmurad stenmur med tegeltak mot ett slätputsat gult orangeri (idag bostad) av sten ritat av Carl Hårleman troligen under 1740-talet. Orangeriet är lagt i västsydvästlig riktning samt har ett ensidigt växthus vid byggnadens sydöstra gavel, vilket är ovanligt. Byggnadens nordvästra del har inrymt trädgårdsmästarbostaden. Det är oklart om orangeriet haft större fönster från början. Nordväst om byggnaden är ett växthus sammanbyggt med ett spritputsat gult vinkast. Vinkastet anses vara uppfört under 1700-talet av sten och har tillbyggt på 1950-talet med garage, omplanteringsrum, pannrum och sadeltaksväxthus.

Det tidiga 1900-talets herrgårdsmiljö är som helhet välbevarad med bl.a. stallar, smedja, lantarbetarbostäder och torp. Vid Ribacken finns tex välbevarade arbetarbostäder. Mellan Ribacken och herrgårdsanläggningen är brukningscentrat med ekonomibygnader i drift.

Historiska skikt

Förhistorisk tid - Tyngdpunkt på etablerad förhistorisk bygd i områdets norra delar med ett stort antal bronsålderslämningar som rösen, hällristningar och skärvtenshögar. Från järnåldern finns flera gravfält och stensättningar. Dessa är placerade intill järnåldersortnamnen. Enstaka gravar centralt i området vid Tomtekulla.

Medeltid – Bolbyar: Sättersta, Stångby, Eneby, Sulsta? By/ gårdsetablering söderut i området bla (årtal anger tidigaste belägg): Risekvarn 1383, Tjärbäck 1383, Lilla Ringola, 1383, Lanan 1383, Björndal och Gumpekulla 1309. Södra delen av området hör till Sundboholms gods men delas 1522 och Björksund uppstår ev ur hemmanen Nälsäter tidigast omnämnt 1559 och Flogårdshammar tidigast omnämnt 1454. Flogårdshammars tomt är belägen på Ribacken medan Nälsäter är belägen ca 200 m öster därom. huvuddelen av jord i dalen kom att ägas av Björksunds gård. Ätten Gyllenstjerna får ägandet genom arv. Succesiv landhöjning ger mer odlingsbar mark i dalen. En förmodad etablering av flera gårdar i området runt Hässle.

Stormaktstid – Björksunds mangårdsbyggnad brinner 1689. Ägokarta över Björksunds markinnehav år 1696 visar träbyggnader på herrgårdens plats. Flera idag övergivna gårds- och byplatser finns markerade på samma karta. Buska by finns på karta sedan 1678. Flera gårdar längs dalens östra kant kända enligt kartmaterial från sent 1600-tal. Björndahls gruvor får brytningsrättigheter 1685.

1700-tal (Frihetstiden) – CDL byggs 1723-27 i suterräng med tre våningar mot väster och två mot öster. Flyglarna uppförs 1740-41, orangeriet och vinkastet troligen samtidigt. Fattigstugan i Aspedal från 1765. Lusthus i herrgårdsparken 1770-tal. Björndalskvarnen uppförs på 1780-talet. Prästställe tom 1830 i Stora Sulsta.

1800-talet – Sociala institutioner utvecklas vid Aspedal. Flera torp uppförs i dalen. Arbetarbostäder på Ribacken. Gruvbrytning i Lumbragruvorna, såg, tegelbruk från denna tid?

1900-talet – Hässle utvecklas till stort gårdscentrum med tidstypisk bebyggelse för arbetare, jordbruksverksamhet och arrendator/ rättare.

Värdetext 1987

Björksund – Stora Sulsta: Dalgångsbygd med rösen och gravfält på högre liggande delar. Dalgångens södra del är präglad av säteriet Björksund med manbyggnad i tidig rokokostil (J.G. Destain) och flyglar av C. Hårleman. Arbetarbostäder, torp och gårdar.

Historiska näringar

Inom godsägorna har det tidigare funnits tegelbruk år 1907, såg, gruvbrytning och kvarn. Jordbruk, skogsbruk, fiske.

Kommunikation

Väg, sjöfart

Samhällsfunktioner: (historiskt)

Adelsgoods. Arrendegårdar. Bolbyar

Makt

Fristående bönder under brons- och järnålder. Medeltida bolbyar, Senmedeltida sätesgård. Prästgård i St Sulsta tom 1830t.

Vems landskap

Adelslandskap, arrendegårdslandskap

Visuella/ historiska samband

Avsaknaden av i princip alla förhistoriska fornlämningar och bristen på namnskick från motsvarande period utom i dalens norra delar är tydligt framträdande. Fornlämningarna ligger på de impediment i norr som bebyggts med gårdar under järnålder/ medeltid och som sannolikt bibehållit sin självständiga ställning gentemot godset i söder. Dalgångens flacka lutning mot havet i söder visar på ett pedagogiskt vis hur havet dragit sig undan och givit upphov till koloniserbar mark som kontinuerligt tagits i bruk som jordbruksmark omgiven av högre skogsklädda moränmarker. Torp, arrendegårdar, byar och övergivna sådana, självägande eller underställda godset vid olika tidpunkter ligger utspridda i dalen.

Koppling till naturgeografi

Pedagogisk och tydlig enligt ovanstående.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Björksund – Stora Sulsta (D53)

Socken: Tystberga sn

Kommun: Nyköping

Karaktärstyp: Herrgårdsmiljö (Förslag 2011: Dalgångsbygd, herrgårdslandskap)

Karaktärsord: Odlingslandskap, landhöjning, förhistorisk bygd, landnam, medeltida bygd, säteri

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – övrig byggnader och bebyggelselägen

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Björksund är inte byggnadsminnesförklarat enligt 3 kap KML.

Ej utrett:

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB

RI Rörliga Friluftslivet 4 kap. 2 § MB - Mälaren, öar, strandområden

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar fornlämningsområdena på impedimentmarkerna nordöst om Eneby samt gravhögarna norr om Stångby. Gårdsbebyggelsen i Salthälla gård i nordöst är kopplad till riksintresset där även några fornlämningar omfattas. Stora och Lilla Hamra i sydväst inkluderas då de ingått i Björksunds inägor.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Förhistorisk tid	Havsvik i hela dalen. Längs forna strandkanter i norr: Bronsålderslämningar som rösen, skärvstenshögar och hållristningar. Flera järnåldersgravfält i området visar på enheter med förhistoriskt ursprung, Sättersta, Stångby, Eneby, Tjuvsta, Stora och Lilla Sulsta.		Vattenfarleder	Hövdingadöme	Ortnamn och gravfältskarta
Medeltid	Nyetablering av byar/gårdar. Nyetablering runt Hässle. 1520-tal: Björksunds sätsesgård bildas.	Jordbruk	Vattenleder	Kungadöme, frälsemakt, bolbyar	Björksunds delvis vattenomflutna höjdläge.
1600-talet – 1700-talet	Björksunds manbyggnad av Destain 1727. Flyglar och orangeri av Hårleman. Fattigstuga 1765 vid Aspedal. Orangeri 1770t. Kvarn från 1780t. Park anläggs.	Jordbruk. Björndahls gruvor 1685	Vägnät, Vattenleder	Stormaktstid, Frälsegods. Fria bönder.	Herrgårdsanläggningen. Orangeri, Torpmiljö vid Hässle. Fattigstugan. Sena 1600-talskartor.
1800-talet	Arbetarbostäder, torp, arrendegårdar, såg, tegelbruk. Skola i Aspedal 1832. Kommunisterboställe i Sulsta.	Jordbruk. Lumbra gruvor	Vägnät, Vattenleder		Arbetarbostäder vid Lumbra och Ribacken, Mörkstugan, Plogstugan, Målarstugan, Kottorp. Skolbyggnaden i Aspedal.
1900-talet	Hässle brukningscentra. Ny skola i Aspedal 1902	Tegelbruk vid Sten 1907.	Vägnät		Hässle mangårdsbyggnad. Nya skolan i Aspedal